УДК 94(47).023

Ф.Ш. Хуҗин

БОЛГАР ИЛЕНДӘ ИСЛАМ
ҺӘМ ЭЛГӘРЕГЕ ШӘҺӘРЛӘР

В статье рассматриваются проблемы двуединого процесса распространения ислама и урбанизации в Волжской Булгарии. Автор приводит исторические и археологические факты, свидетельствующие об основании города Биляра на р. Джаушыр (Малый Черемшан) и Соборной мечети в его центре в период пребывания в Булгарии Багдадского посольства (лето 922 г.). По мнению автора, ранние поселения городского типа возникали по Великому Волжскому и Камскому пушному пути, что свидетельствует о значительной роли внешней торговли в урбанизационных процессах страны.

Ключевые слова: Волжская Булгария, Багдадское посольство, ислам, ранние города, Булгар, Биляр, Соборная мечеть, внешняя торговля.

The article deals with the problems of the dual process of the spread of Islam and urbanization in the Volga Bulgaria. The author mentions historical and archaeological facts testifying of the foundation of the city of Bilyar on the river Jaushyr (Small Cheremshan) and the Cathedral Mosque in its center during the stay of the Baghdad embassy in Bulgaria (summer 922). According to the author, the early urban-type settlements arose along the Great Volga and Kama fur routes, which indicates a significant role of foreign trade in the country's urbanization processes.

Key words: Volga Bulgaria, Baghdad Embassy, Islam, early cities, Bulgar, Bilyar, Cathedral Mosque, foreign trade.

Тарих фәнендә расланган факт: Мөхәммәд (с.г.в.) исән вакытта уңышлы гына башланып киткән яңа дин тарату кампаниясе аның вафатыннан соң Гарәбстан ярымутравыннан читкә чыга. Йөз ел дәвамында, дөрес, бераз «тәнәфесләр» белән, Көнбатышта Испания, Марокко һәм Мавританиядән башлап, Көнчыгышта Пакыстан, Һиндстан һәм Бангладешка кадәр сузылган, төньякта исә Урта, Кара, Каспий һәм Арал диңгезләре, көньякта Африка Сахарасы һәм Һинд океаны диңгезләре белән чикләнгән зур территорияләр һәм шул җирләрдә яши торган халыклар Багдад хәлифәлеге хакимияте астына эләгәләр [Очерки истории, 2008, с. 7].

Әмма Болгар илендә ислам дине таралу Мөхәммәд пәйгамбәр заманында ук башлана дигән фикер объектив чыганаклар белән расланмый. 630–660 еллар тирәсендә, ягъни Кубрат хан идарә иткән чорда, Бөек Болгар дәүләте халкы ислам динен тотмаган. Алардан соң калган зиратларда бары тик мәҗүси йолалар буенча күмелгән кеше сөякләре генә табыла [Рашев, 2004]. VII гасырның 60 нчы елларында Кубрат хан дәүләте таркалганнан соң, Урта Иделгә күчеп килүчеләрнең беренче дулкыны булып саналган болгарлар да үлгән кешеләрне мәҗүсиләр йоласы буенча күмгәннәр [Багаутдинов, Богачев, Зубов, 1998].

Исламның Көнчыгыш Европага, хәзерге Россия җирләренә үтеп керүе VII гасыр урталарында башлана. Дагстан территориясендә Гарәп хәлифәлегенең төп көндәше – Хәзәр каганлыгы. Гарәп-хәзәр сугышлары йөз елга якын дәвам итә (642–737). Бу сугышлар тарихы әл-Балазури, әл-Йакуби, әт-Табари, ал-Куфи, Ибне әл-Асир кебек гарәп һәм фарсы тарихчыларының хезмәтләрендә бәян ителә [Гараева, 2002, с. 6 и сл.]. Билгеле булганча, 737 елда Хәзәр дәүләте җиңелә, полководец һәм булачак хәлифә Мәрван ибне Мөхәммәд хәзәрләр белән солых төзи. Шартнамә буенча хәзәр каганы, аның яраннары һәм кул астындагы халыклар, шул исәптән болгарларның да бер өлеше, җиңүчеләр динен кабул итәргә мәҗбүр ителәләр. Шулай да галимнәрнең күбесе, бу чорда исламның таралу даирәсе каган һәм аның якыннары белән генә чикләнгән, болгарлар үзләренең традицион тәңречелек карашларыннан ваз кичмәгәннәр, дигән фикерне алга сөрәләр. Әмма тарихта шунысы да билгеле: IX гасыр башларында хәзәр каганы Обадия яһүдиләр динен кабул иткәч, аның бу гамәле белән килешмәгән болгарлар баш күтәрә, илдә чуалышлар башлана. Баш күтәрүчеләрнең бер өлеше, ислам динен тотучылар, Урта Иделгә күчеп китәргә мәҗбүр була [Плетнева, 1997, с. 49; Хузин, 2006, с. 40].

Безнең кулда тагын бер кызыклы чыганак – 903–912 елларда фарсы географы һәм тарихчысы Әбү-Али Әхмәд ибне Умәр ибне Рустә тарафыннан язылган «Әл-алак эн-Нәфисә» («Кадерле кыйммәтләр») дигән зур энциклопедик хезмәтнең җиденче томында теркәлгән хәбәр. Түбәндәге юллар игътибарны җәлеп итә: *«Болгарларның күпчелеге ислам динен тота, авылларында мәчетләре һәм имамнары-мөәзиннәре белән башлангыч мәктәпләр бар <...> Аларның киемнәре мөселманнарныкына охшаш, зиратлары да мөселманнарныкы кебек»* [Хвольсон, 1869, с. 22–24] Академик И.Ю. Крачковский Ибне Рустәнең бу хезмәте 903–912 елларда язылган дип исбатлады. Болгар мөселманнары турындагы әлеге мәгълүматлар Ибне Рустәнең китап язу чорында гына барлыкка килмәгәндер, дип уйларга нигез бар. Алар, И.Ю. Крачковский язганча, һичшиксез, IX гасыр азагы чынбарлыгын чагылдыра [Крачковский, 1957, с. 159].

Исегезгә төшерәбез: әле XIX гасырның 80 нче елларында ук танылган дин галиме һәм тарихчы Шиһабетдин Мәрҗани болгарларны Алмыш хан (Җәгъфәр ибне Абдаллаһ) заманында түгел, ә Габбаси хәлифәләре Әл-Мә'мүн (813–833) һәм Әл-Васыйк (842–847) идарәсе чорында, ягъни IX гасырның беренче яртысында ук ислам диненә күндерә башлыйлар, дип язып чыккан иде [Мәрҗани, 1989, б. 123]. Шушы ук фикерне соңыннан, 1990 елларда, профессор Альфред Халиков та яклады. Ул үзенең хезмәтләрендә Мә'мүн хәлифә заманында Хәзәр каганлыгы белән VIII гасырда ук мөселманлашкан Урта Азия арасында тыгыз хәрби-сәяси һәм сәүдә-икътисади элемтәләр урнашкан булуына басым ясады. Хәзәр дәүләтендә яшәгән болгарларга ислам дине нәкъ менә Урта Азиядән, төгәлрәге Харәзем өлкәсеннән үтеп кергән булырга тиеш, дип фаразлады әлеге галим [Халиков, 1991, с. 57].

Чыганакларыбызның тагын бер төркеменә – археология һәм нумизматика материалларына тукталып үтик. 1956 елда Бөек Новгородның Нерев дип аталган бер өлешендә археологик казу эшләре алып барганда Шәрык илләреннән китерелгән көмеш тәңкәләр хәзинәсе табыла. Хәзинәдәге тәңкәләр арасыннан бер ягына Җәгъфәр бине Абдаллаһ исеме язылган дирһәм галимнәрнең игътибарын яулап ала. Шәрык нумизматикасы белгече С.А. Янина Җәгъфәр бине Абдаллаһ – Идел Болгары хакиме Алмыш ханның мөселманча исеме, ә тәңкәнең исә дирһәмнең кире ягында күрсәтелгән Аббас хәлифәсе әл-Моктафи (902–908) идарә иткән чорда сугылган булуын кире какмаслык дәлилләр белән исбатлады [Янина, 1962, с. 179 и сл.]. Димәк, Болгар хакиме илтабар Алмыш тарихи 922 елга кадәр егерме ел элек үк инде ислам динендә булган икән. С.А. Янинаның бу ачышын бүгенге нумизматлар да инкяр итми, чөнки ул яңадан-яңа табышлар белән раслана тора [Кулешов, 2016, с. 517].

Археологларның ачышлары исә болгарларның Хәзәр каганлыгында яшәү чорына, ягъни тагын да борынгырак дәвергә карый. Каганлык халкының шактый өлеше чыннан да ислам динен тоткан дигән фикерне Дон елгасы бассейнында ачылган IX гасыр мөселман зиратларын казып тикшергән археологлар 1980 елларда раслады [Копыл, Татаринов, 1990]. Мөселман каберлекләренең датасын ачыклау җиңел түгел, чөнки мәетләрне киендереп күммәгәннәр, каберләрдә, мүҗүсилек чорындагы кебек, даталары төгәл билгеле бизәнү әйберләре дә, эш һәм сугыш кораллары да юк. Элегрәк археологлар мондый каберләрне Алтын Урда чорыныкы дип уйлыйлар иде. Стратиграфик күзәтүләр – кайбер каберләр X–XI гасыр корылмалары белән җимертелгән – мондый зиратларның IX гасырда барлыкка килүен исбатладылар. Хәзерге вакытта Хәзәр каганлыгы территориясендә, нигездә, Азов буйларында, ягъни соңрак Урта Иделгә күчеп утырган болгарлар яшәгән урыннарда, дистәгә якын мөселман каберлекләре билгеле [Кравченко, 2005].

Хәзәр илендә мөселман сәүдәгәрләре, һөнәрчеләр, Урта Азиянең төрле өлкәләреннән килгән башка төркем вәкилләре күп була. Аларның археологик эзләре Урта Азия шәһәрләрендә сугылган тәңкәләр, тандыр тибындагы мичләре булган торак урыннар, керамик эшләнмәләр, башка әйберләр рәвешендә сакланып калганнар. Хәзәрләрнең шул чордагы башкаласы Итилдә, гарәп тарихчысы Ибн Хәүкәл язмаларына караганда, утызга якын мәхәллә мәчете булган, шәһәрнең үзәк мәйданында биек манаралы Җамигъ мәчет балкып торган [Артамонов, 2001, с. 537–538].

Археологлар тарафыннан расланган тагын бер фактны исәпкә алырга кирәк: Идел Болгарына хәлифә Мокътәдир илчелеге килгәнче үк, Урта Азия сәүдәгәрләре Болгар базарларында сәүдә иткән, алар белән һөнәрчеләр дә, ислам дине вәгазьчеләре дә килгән [Валеев, 1995]. Нәтиҗәдә, Болгар дәүләте мәдәни яктан, академик Ю.В. Готье язганча (әлбәттә, бераз арттырып, әмма асылда дөрес), «Шәрыкнең

чын колониясе» нә әверелә башлый [Готье, 1930, с. 156 и сл.]. Бу исә болгарларның ислам диненә күчү процессын җиңеләйтә генә.

Борынгы болгар бабаларыбызның 922 елга кадәр исламга омтылып үткән юллары шулардан гыйбарәт.

Хәзер инде 922 ел вакыйгаларына күчик.

Идел Болгары дәүләт буларак IX гасыр ахырларында – X гасыр башларында формалаша. Биредә төрки телле болгар, сувар, барсил (берсула), бәрәнҗәр, искил һәм күрше фин-угор кабиләләре – мәҗүсиләр һәм мөселманнар яши. Болгар патшасының хыялы шул кабиләләрне, алар белән идарә итүне җиңелләштерү өчен, бер халык итеп туплау һәм үз дәүләтен халыкара күләмдә таныту була. Моның иң кулай юлы илдә күп аллалы мәҗүсилекне бетереп, ислам динен рәсми рәвештә кабул итү икәнен Җәгъфәр бине Абдаллаһ (Алмыш) яхшы аңлый. Һәм ул, шул максаттан чыгып, 921 елда Багдад хәлифәсе Мокътәдиргә хат белән мөрәҗәгать итә. Хатында ул хәлифәдән: 1) болгарларны дингә өйрәтүче, ислам дине кануннарын аңлатып бирүче факиһлар, 2) алар өчен мәчет төзеп бирүче осталар җибәрүен, 3) дошман патшалардан саклану өчен кальга (крепость) салуда ярдәм итүен үтенә.

Багдад хәлифәсе ризалыгын бирә. Һәм шул ук 921 елның 21 июнендә Багдадтан ерак Болгарга зур гына илчелек чыгып китә. Болгар иленә илчелек 922 елның 17 май көнендә килеп җитә. Хәзер сүзне Ибне Фазланга бирик:

«Хәлифәнең хатын укыганны ишетсеннәр өчен ул, Болгар патшасы, үз иленең патшаларын (кабилә башлыкларын, бәкләрен. – Ф.Х.), гаскәр башлыкларын һәм хөрмәткә лаек башка кешеләрен җыйганчы, без үзебез өчен корылган чатырларда якшәмбе, дүшәмбе, сишәмбе һәм чәршәмбе көннәрдә (торып) калдык. Пәнҗешәмбе көне килеп җиткәч (922 елның 21 мае. – Ф.Х.) һәм алар җыелгач, без үзебез белән алган ике чигелгән байракны җәеп җибәрдек, аны, Болгар патшасын, кара киемнәргә киендердек һәм чалма кидердек. Мин хәлифәнең хатын чыгардым һәм аңа: «Хат укыганда утырып тору рөхсәт ителми», – дидем. Һәм ул аякларына торып басты, үз дәүләтенең шунда булган күренекле, хөрмәткә лаек кешеләре дә торып бастылар. Мин укый башладым һәм хатның башын укыдым. Һәм: «Сиңа тынычлык булсын! Һәм чыннан да мин сиңа (мөрәҗәгать итеп), Аллаһыны данлыйм, Аннан башка бүтән бөек көч юк», – дигән сүзләргә җиткәч, мин: «Мөселманнарның хөкемдарына тынычлык теләп җавап бир!» – дидем. Һәм ул җавап бирде, шунда булган кешеләр дә барысы бергәләп җавап бирделәр. Без хатны укып бетергәч, алар «Аллаһу әкбәр!» тәкъбирен кычкырып әйттеләр. Җир яңгырап торды.

Аннан соң мин вәзир Хәмид ибне әл-Габбасның хатын укыдым, Болгар патшасы бу вакытта басып торды. Аннан соң мин аңа утырырга куштым, һәм ул Нәзир әл-Харәминең хатын укыганда утырып торды. Хат укуны тәмамлагач, аның, Болгар патшасының, иярченнәре аңа күп итеп дирһәмнәр чәчтеләр. Аннан соң мин хуш исле нәр-

сәләрдән аның өчен һәм аның хатыны өчен тәгаенләнгән киемнәрдән, энҗеләрдән торган бүләкләрне чыгардым. Аннан соң мин аның хатынын кешеләр барында бүләкләдем, ә ул аның (Болгар патшасы) белән янәшә утыра иде. Һәм бу – аларның йоласы һәм аларның гадәте. Һәм мин аны бүләкләгәндә хатын-кызлар аңа дирһәмнәр чәчтеләр, һәм без чыгып киттек» [Хәйри, 2013, б. 350–351].

Шуның белән Багдад илчелеге алдына куелган төп бурыч үтәлә: Болгар, ислам дөньясының иң төньягында урнашкан дәүләт буларак, рәсми рәвештә таныла. Җәгъфәр ибне Абдаллаһның Багдад хәлифәсенә язылган һәм хәлифә тарафыннан ярдәм итәргә вәгъдә бирелгән тагын бер бик мөһим мәсьәләне хәл итәсе кала. Ул да булса, Болгар илен яһүдиләрдән, ягъни Хәзәр патшасыннан саклау өчен хәрби ныгытма – крепость һәм мәчет төзү белән бәйле эшләр. Билгеле булганча, бу вакытта болгарлар Хәзәр каганлыгының вассаллары булып торалар. Җәгъфәр ибне Абдаллаһның улы Итилдә тоткынлыкта газап чигә, сөекле кызын җария итеп хәрәмдәге хатыннар янына алып китмәкчеләр. Шуңа күрә, Болгар патшасының хәзәрләрдән бәйсезлеккә омтылуын аңларга була.

Кызганыч, безнең тарихчылар Әхмәд ибне Фазлан язмаларын күп очракта бары тик Болгарда ислам динен кабул итү, болгар халкының рухи мәдəниятен, яшәү рәвешен өйрәнү максатында гына кулланып килделәр. Ислам һәм Болгар илендә шәһәрләр барлыкка килү – урбанизация процессы белән бәйле проблемалар фәндә беренче мәртәбә А.Х. Халиков тарафыннан күтәрелде [Халиков, 1991]. Әлеге проблемага без дә бераз ачыклык кертергә тырышып карадык [Хузин, 1995, с. 137 и сл.; 2001, с. 135 и сл.].

Крепость төзү мәсьәләсен Багдад илчеләре белән очрашуда Болгар ханы үзе күтәрә. Эш шунда ки, Багдад хәлифәсе үзенең хатында, Болгар илендә ныгытылган кала төзү өчен, Җәгъфәр ибне Абдаллаһка дүрт мең динар акча вәгъдә иткән була. Илчелек әгзаларына кагылмаган төрле сәбәпләр аркасында бу акча Болгарга килеп җитми. Җәгъфәр хан Ибне Фазланның аклануларын тыңларга да теләми. Ахыр чиктә Багдад илчесе Болгар патшасыннан сорый: *«Синең дәүләтең бик зур, акчаларың күп, керемең күпсанлы, ә син ни өчен хәлифәдән киләчәк аз гына акчага ныгытма төзеп бирсен дип үтендең?» Болгар патшасының җавабы бик төпле: «Ул акчалар дини кануннар тарафыннан рөхсәт ителгән чыганаклардан алыналар дип санадым. Һәм чыннан да, әгәр дә мин үземнең акчаларга, көмешләргә яки алтыннарга ныгытма төзәргә теләгән булсам, минем өчен моңарда бернинди авырлык булмас иде»* [Хәйри, 2013, б. 369].

Һәм Болгар ханы Җәгъфәр ибне Абдаллаһ үзенә буйсынган кабилә башлыклары һәм төзү эшенә яраклы ир-атлар белән Җаушыр[1] дип аталган елга янына кузгалып китә. Биредә ул ике ай чамасы була.

[1] Хәзер бу елганы Кече Чирмешән дип йөртәләр.

922 елның җәендә Җаушыр елгасы янында нинди вакыйга булган соң? Бу турыда Ибне Фазлан язмаларында бер сүз дә әйтелмәгән (хәер, ул язмалар безгә тулысы белән килеп тә җитмәгән). Галимнәр фикеренчә, Җаушыр елгасы буенда Җәгъфәр ибне Абдаллаһ белән килгән болгар төзүчеләре Биләр каласына нигез салалар. Багдад илчелеге составында, дин белгечләреннән кала, хәрби ныгытмалар, шәһәр-крепостьлар төзү буенча тәҗрибәле осталар булганлыгы турында Ш. Мәрҗани [1989, б. 124], академик В.В. Бартольд [1968, с. 512], А.Ю. Якубовский [1948, с. 276–278], А.П. Смирнов [1951, с. 137, 252; 1976, с. 3–6] кебек күренекле галимнәр бер дә шикләнмичә язалар. Эшне хәрби ныгытмалар һәм булачак шәһәр үзәгендә мәчет төзүдән башлыйлар. Ягъни Болгар ханының Багдад хәлифәсенә язган үтенечен тормышка ашыралар.

Биләрнең планына күз салыгыз. Ул бер-берсенә кереп утырган ике өлештән – бер үк вакыт аралыгында барлыкка килгән эчке һәм тышкы шәһәрләрдән тора. Урыны-урыны белән икешәр рәтле калын диварлар – туфрак өеп ясалган биек үрләр, шул үрләргә куелган агач буралар һәм башнялар белән ныгытылган эчке шәһәрнең мәйданы 130 гектар чамасы. Өч рәт диварлар белән уратып алынган тышкы шәһәр исә 490 гектар җирне биләп тора. Крепость диварларының гомуми озынлыгы 40 километр чамасы. Шунысы кызык, Биләр үзенең планировкасы белән Урта гасырлар Багдадына охшаган. Багдад та хәлифә резиденциясе урнашкан эчке һәм сәүдә-һөнәрчелек бистәләрен берләштергән тышкы шәһәрдән гыйбарәт булган[1] [Большаков, 1982, с. 175]. Күрәсең, Биләргә нигез салуда катнашкан Багдад белгечләре, интуитив рәвештә булса да, үз шәһәрләре образын күз алдында тотканнар.

Биләрнең эчке шәһәрендә, аның үзәгендә диярлек, XVIII–XIX гасыр сәяхәтчеләре һәм төбәк тарихын өйрәнүчеләр борынгы мәчет урынын табалар [Рычков, 1770, с. 13]. 1970 елларда Казан археологлары шул мәчет хәрабәләрен казып чыгардылар һәм аның салыну вакытын ачыкладылар. Х гасырның беренче яртысында ул ике өлештән торган. Борынгысы, 1400 квадрат метр мәйданда агач бүрәнәләрдән салынган өлеше, профессор А.Х. Халиков фаразлавынча, IX гасырда ук корылган [Халиков, 1991, б. 52–55]. 922 елда аның ак таштан салынган өлешен торгызганнар булса кирәк. Ул 1076 квадрат метр мәйданны били. Таш мәчетнең эчендә алты рәт колонналар тезелгән (һәр рәттә дүртәр колонна). Көньяк-көнчыгыш дивары ярымколонналар – пилястрлар белән ныгытылган.

Безнең уйлавыбызча, мәчетнең агач бүрәнәләрдән салынган өлеше чыннан да борынгырактыр, моны стратиграфик күзәтүләр дә раслый – аның төньяк-көнбатыш стенасы мәчетнең таш бинасын салганда бераз җимерелгән. Аннан соң Багдад осталары агач бина салу белән мәшәкатьләнеп тә тормаслар иде. IX гасыр ахырларында тө-

[1] Х гасырда эчке һәм тышкы шәһәр ныгытмалары бер генә рәттән торган.

зелгән мәчет 922 елдан соң мәдрәсә ролен үтәмәде микән? Әлеге мәчет турында Мәскәү археологы Э.Д. Зиливинскаяның фикерләрен дә искә алып үтәргә кирәк. Ул, таш мәчет төзелгәннән соң, аның искесен (агач мәчетне) бөтенләй җимереп ташлаганнар, ә аның урынында зур гына шәһәр мәйданы барлыкка килгән, дип раслый [Зиливинская, 2019]. Хәзерге дин әһелләре фикеренчә, агач мәчет – кыш көне (ягып җылыту җиңелрәк), таш мәчет җәй көне файдаланылган булырга мөмкин.

Шушы мәчет янында ук 1971–1972 елларда кирпечтән салынган зур гына бина хәрабәләре казып тикшерелде [Халиков, 1979]. Соңгы елларга кадәр бу бинада үзенең гаиләсе белән югары дәрәҗәле берәр дин әһеле яшәгәндер, дип фаразлана иде. Бүген исә аның функциясен мунча яисә таһарәтханә белән бәйләп аңлаталар. Бу фикер идән астында урнашкан җылыту системасы каналлары, сууткәргеч торба ватыклары кебек табылдыклар белән раслана [Зиливинская, 2020, с. 147]. Белгечләр исә Биләр биналары төзелешендә Якын Көнчыгыш һәм Урта Азиянең IX–XI гасырларга караган архитектура элементларын табалар [Шарифуллин, 1976, с. 50–51; Халиков, 1979, с. 11, 13, 15–16, 18–19; Khalikov, Sharifullin, 1977, p. 199–201].

Җамигъ мәчетнең көньяк-көнбатыш ягында мәйданы ягыннан артык зур булмаган зират урнашкан. Биредә 50ләп кабер тикшерелде. Үлгән кешеләрнең кайберләре кирпеч төрбәләр эчендә ята иде. Барысы да саф мөселман йоласы буенча җирләнгәннәр [Шарифуллин, 1984, с. 72–74]. Бу – болгар ханнарының, аларның якыннарының, гомумән, югары катлау кешеләренең каберләре. Шәһәр уртасында, Җамигъ мәчет янында, махсус төрбәләрдә гади кешеләрне күммәгәннәр, билгеле.

Тагын бер кызыклы факт: мәчет тирәсендә гади кешеләр яши торган агач йортлар, хуҗалык корылмалары, ашлык саклау амбарлары урнашкан. Арада безнең якларга бөтенләй дә хас булмаган торак йортлар да бар. Аларның стенасы, тал чыбыгыннан үрелгән читән ике яктан да калын итеп кызыл балчык белән сыланган. Өй эчендә, ишегалдында тандыр тибындагы мичләр тора [Хузин, 1979, с. 62–68]. Бу йортлар безнең як халыкларыныкына охшамаган, биредә, һичшиксез, Урта Азия якларыннан, Шәрык илләреннән килгән төзүчеләр яшәгән.

Әлеге мәчет комплексы – Идел Болгары дәүләтендә археологлар тарафыннан өйрәнелгән иң борынгы архитектура корылмасы, һәм ул, турыдан-туры булмаса да, Биләрнең беркайчан да гади шәһәрләр рәтендә йөрмәвенә ишарәли. Белгечләр раславынча, ул заманнарда Җамигъ мәчет (вәгазь сөйләү һәм ил хакиме (хан/әмир) исемен кушып хөтбә уку өчен имам-хатыйпка дип махсус ясалган мөнбәре булган) бары тик дәүләтнең административ-сәяси үзәгендә генә урнашкан.

Биләр мәчете белән бәйле тикшеренүләргә киңрәк тукталуыбызның сәбәбе Болгар илендә шәһәрләр барлыкка килү процессының ислам дине белән бәйле булуын күрсәтүдә иде. Иң борынгы шәһәрләр рәтендә йөрүче Болгар, кызганычка каршы, Ибне Фазлан

язмаларында (һәм X–XII гасырларга караган рус елъязмаларында) бер тапкыр да телгә алынмаган. Сиксән елга якын системалы рәвештә археологик казу эшләре алып барылуга карамастан, биредә монгол яуларына кадәрге чорда салынган мәчет эзләре табылмаган, торак йорт урыннарының саны дистәдән артмый, юрта эзләре дә юк, башка матди калдыклар да бик аз. Дөрес, хәзерге шәһәрлек территориясендә, Кече Иерусалим чокыры итәгендә, X гасырның беренче чирегенә караган бер урын бар, әмма аны Болгарның «чишмә башы» дип тану бик кыен [Старостин, 1993]. Археологлар Болгар шәһәрлегенең X–XI гасырлардагы мәйданын 9–12 га чамасы дип күрсәтәләр [Хлебникова, 1987, с. 52]. Ни генә булмасын, X гасырга караган гарәп-фарсы язма чыганакларында (әл-Балхи, әл-Истаһри язмалары) Болгар һәм аның белән беррәттән Сувар да телгә алына: «Болгар – халкы ислам дине тотучы илнең һәм Җәмигъ мәчете булган шәһәрнең исеме. Аннан ерак түгел тагын бер шәһәр урнашкан, Савир (Сувар) исемле, биредә дә Җамигъ мәчет бар. Бу шәһәрләрнең икесендә дә халык саны 10 меңгә җитә» [Хвольсон, 1869, с. 82]. Әмма хикмәт шунда ки, әле X гасырда ук Болгар илендә халык саны 10 меңгә җитә торган шәһәрләрнең булуы бик шикле. Урта гасырларда гигант шәһәрләр рәтендә йөргән Биләрдә дә ул кадәр халык яшәмәгән. Ә менә Бөек Идел сәүдә юлында урнашкан Болгарның X гасырда (тагын да элегрәк булмаса әле) эре сәүдә үзәге, җәен халыкара ярминкәләр үткәрелә торган урын булуын инкяр итеп булмый. Шул ук әл-Балхи һәм әл-Истаһри язмаларында күрсәтелгәнчә, «Тышкы Болгар – кечкенә генә шәһәр, киң мәйдан биләп тормый; ул дәүләтнең иң эре сәүдә ноктасы буларак кына танылу алган» [Хвольсон, 1869, с. 83]. Ибне Хәүкәл һәм «Хөдүд әл-әләм»нең билгесез авторы Болгарның Идел буенда урнашкан мөселман шәһәре булуын ассызыклыйлар [Калинина, 1976, с. 94; Худуд ал-алем, 1930, с. 31, 32].

Ислам дине кабул ителгәннән соң, Болгар иле гарәп-фарсы географлары, тарихчылары, сәяхәтчеләре тарафыннан Урта гасырлар цивилизациясенең иң атаклы һәм бай бер өлеше сыйфатында тасвирлана. Эреле-ваклы шәһәрләре булу һәр цивилизациянең төп билгеләреннән санала. Урта Идел һәм Кама буйларында археологлар тарафыннан ачыкланган болгар калаларының саны 170 кә җитә. Аларның өч дистәдән артыгы – чын шәһәр калдыклары [Хузин, 2001, с. 47–48]. Болгар шәһәрләре ерактан ук балкып торучы мәчет манаралары, кызыл кирпечтән салынган җәмәгать биналары – мунчалары, төрбәләре белән Шәрык дөньясының мөселман шәһәрләренә охшап торган.

X гасырның беренче яртысында барлыкка килгән болгар шәһәрләре Болгар, Биләр һәм Сувар белән генә чикләнмәгән, әлбәттә. Рус елъязмаларында телгә алынган Җүкәтау, Кашан, Ашлы (Ошель) шәһәрләрен дә шул исемлеккә кертергә мөмкин. Болгар дәүләтенең көньяк чикләрен саклау максаты белән Самара Дугасында калкып чыккан Мөрән каласы да (Муромский городок) иң борынгы шәһәрләр исәбендә [Матвеева, Кочкина, 1998].

Билгеле булганча, ислам дине гарәп сәүдәгәрләре даирәсендә барлыкка килә. Коръән сәүдәгәрләрнең эшчәнлеген һәрьяклап хуплый, канун кысаларына туры китереп регламентлаштыра. Икътисад ягыннан караганда, Урта гасырлар шәһәре, беренче чиратта – һөнәрчелек һәм сәүдә үзәге. Гарәп-фарсы географлары хезмәтләрендә Идел Болгары, Хәзәр дәүләте һәм мөселман Харәземе кебек, инде IX гасырда ук Хәлифәлек өлкәләре белән тыгыз сәүдә мөнәсәбәтләре урнаштырган ил буларак тасвирлана [Крачковский, 1957, с. 126]. Академик В.Л. Янин, нумизматика материалларына нигезләнеп, «VIII гасырдан алып XI гасыр башларына кадәр Идел Болгары сәүдә өлкәсендә Русьны Шәрык илләре белән бәйләп торган бердәнбер капка ролен уйнап килде», – дип язган иде [Янин, 1956, с. 105]. Болгар дәүләтенең Шәрык, Көнбатыш Европа, Балтыйк буе һәм Скандинавия илләре белән багланышлары археологиядә дә чагылыш таба. Болгар, Биләр, Мөрән ише эре шәһәрләрне казыганда чыккан табылдыклар арасында VIII–X гасырларда сугылган көмеш дирһәм хәзинәләре, Урта Азиядән (Үргәнеч, Сәмәрканд, Мәрвә), Ираннан (Кашан, Рей), Һиндстаннан, Сүриядән, Византиядән китерелгән кыйммәтле савыт-саба, муенса төймәләре, бизәнү әйберләре ясаганда кулланыла торган лазурит, сердолик, гранат, тау хрустале кебек асылташлар һәм башка әйбәрләр бар. Төсле витраж пыялалары, лампалар, савыт-сабалар Грузиядә, Әрмәнстанда, Азәрбайҗанда эшләнгәннәр. Казылмаларда Херсон һәм Таврия остаханәләрендә ясалган амфоралар, Лотарингиядә, Аквитаниядә эшләнгән бакыр-көмеш савытлар очрый. Сирәгрәк булса да Алманиядә, Даниядә, Чехиядә сугылган акчалар табыла. X–XI гасырларда ясалган франк кылычлары болгарларга варяглар аша килеп кергән. Швециядә, Норвегиядә, Финляндиядә, Даниядә, Польшада, Венгриядә һәм Балтыйк буе дәүләтләрендә X гасырда сугылган болгар акчалары табылган [Валеев, 1995, с. 60–75; Хузин, 2001, с. 244–252]. Әлбәттә, ислам динен кабул итү чорында формалаша башлаган халыкара сәүдә багланышлары болгарларда икътисадның һәм мәдәниятнең үсешенә уңай тәэсир ясаган.

Икътисадның кызу темплар белән үсеше яңа шәһәрләр барлыкка килү процессын тагын да җанландырып җибәрә. Бу бигрәк тә X гасыр ахырында һәм XI гасыр башларында дәүләт белән Ибраһим әмир идарә иткән чорда ачык күренә. Бу вакытта инде Идел Болгары – ислам идеологиясе астында берләшкән, гомум болгар исеме алган элеккеге кабиләләрнең бердәм һәм көчле дәүләте. Нәкъ менә шул вакыт аралыгында әле чагыштырмача күптән түгел генә үзләренең 1000 еллык бәйрәмнәрен үткәреп җибәргән Казан һәм Алабуга шәһәрләренә нигез салына. Рус елъязмаларында Бряхимов исеме белән телгә алынган Ибраһим шәһәре дә XI гасыр башыннан да соңга калмыйча нигезләнгән булырга тиеш[1]. 1236 елгы монгол-татар яуларына кадәр

[1] Бу шәһәрнең төгәл урыны әлегә кадәр билгеле түгел. Аны Алабуга, Болгар, Түбән Новгород белән тәңгәлләштереп караучылар булды, әмма мәсьәлә һаман да бәхәсле булып кала бирә.

яшәгән шәһәр-калаларның шактый өлеше X–XI гасырларда Бөек Идел юлы һәм аның бер тармагы булган Чулман сәүдә юлы өстендә барлыкка килә [Фахрутдинов, 1975, с. 26–49]. Кызганыч, бу шәһәрләрнең күбесе, хәтта язма чыганакларда телгә алынганнары да, археологик яктан бөтенләй диярлек өйрәнелмәгән, аларда мәчетләр булу-булмавы да билгеле түгел. Ә бит Шәрык илләрендә Җамигъ мәчет – торак пунктларга шәһәр статусы бирә торган иң мөһим билгеләрнең берсе.

XII гасырда яшәгән фарсы тарихчысы Әбү-л-Хәсән Бәйхаки китабында болгар әмире Ибраһимның Хөрәсән патшасына Сәбзевар һәм Хөсрәүҗәрд шәһәрләрендә мәчетләр төзү өчен акча һәм бай гына бүләкләр җибәрүе турында язылган: «Болгарның һәм Болгар исеме белән атала торган тулы бер өлкәнең әмире Исхак Ибраһим ибне Мөхәммәд ибне Б.л.т.вар иде. 415/1024–1025 елда ул үзенең биләмәсендә төш күрә: син, имеш, Нишапурның бер өлкәсе булган Бәйхакка беркадәр акча җибәрергә тиешсең, шул акчаны Сәбсевар һәм Хөсрәүҗәрд шәһәрләрендә Җамигъ мәчет төзергә тотсыннар өчен. Ул бик күп акча һәм Хөрәсән патшасына искитәрлек бүләкләр җибәрде – чын мәгънәсендә дөнья могҗизасы. Шул чакта ул акчаларны теге ике мәчетне төзүгә исраф иттеләр» [Заходер, 1967, с. 46].

Югарыда китерелгән фактлар Идел Болгарында шәһәрләр барлыкка килү – урбанизация процессының илдә ислам дине таралу һәм сәүдә үсеше белән параллель рәвештә барганлыгын күрсәтеп тора.

Әдәбият

Артамонов М.И. История хазар. 2-е изд-е. СПб.: Лань, 2001. 688 с.

Багаутдинов Р.С., Богачев А.В., Зубов С.Э. Праболгары на Средней Волге. (У истоков татар Волго-Камья). Самара, 1998. 286 с.

Бартольд В.В. Булгары / Сочинения. М.: Наука, 1968. Т. V. С. 509–520.

Большаков О.Г. Средневековый арабский город // Очерки истории арабской культуры V–XV вв. М.: Наука, 1982. С. 156–214.

Валеев Р.М. Волжская Булгария: торговля и денежно-вестовые системы IX – начала XIII веков. Казань: Фест, 1995. 160 с.

Гараева Н.Г. Проникновение ислама на территорию России (взгляд арабских историков) // Ислам и мусульманская культура в Среднем Поволжье: история и современность / Науч. ред. Р.М. Мухаметшин. Казань: Мастейр Лайн, 2002. С. 6–20.

Готье Ю.В. Железный век в Восточной Европе. М.; Л.: Госиздат, 1930. 280 с.

Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. II. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. М.: Наука, 1967. 212 с.

Зиливинская Э.Д. Монументальные постройки Биляра: новый взгляд. «Джума мечеть» // Поволжская археология. 2019. № 2. С. 78–95.

Зиливинская Э.Д. Монументальные постройки Биляра: новый взгляд. Здания с подпольным отоплением // Поволжская археология. 2020. № 4. С. 145–158.

Калинина Т.М. Сведения Ибн Хаукаля о походах на Руси времен Святослава // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975. М.: Наука, 1976. С. 90–101.

Копыл А.Г., Татаринов С.И. Мусульманские элементы в погребальном обряде праболгар Среднедонечья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе / Отв. ред. А.Х. Халиков. Казань: ИЯЛИ КНЦ АН СССР, 1990. С. 52–71.

Кравченко Э.Е. Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время // Степи Европы в эпоху Средневековья. Т. 4. Хазарское время / Гл. ред. А.В. Евглевский. Донецк, 2005. С. 153–186.

Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература // Избранные сочинения. Т. IV. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. 919 с.

Кулешов Вяч.С. Эпоха Ибн Фадлана в памятниках нумизматики // Путешествие Ибн Фадлана: Волжский путь от Багдада до Булгара / Науч. ред. А.И. Торгоев, И.Р. Ахмедов. М.: Изд. дом Марджани, 2016. С. 512–541.

Матвеева Г.И., Кочкина А.Ф. Муромский городок. Самара, 1998. 46 с.

Очерки истории исламской цивилизации. Т. 1. / Под ред. Ю.М. Кобищанова. М.: РОССПЭН, 2008. 936 с.

Плетнева С.А. Древние болгары в восточноевропейских степях // Татарская археология. 1997. № 1. С. 31–60.

Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. София: БАН, 2004. 348 с.

Рычков Н.П. Журнал или дневные записки путешествия по разным провинциям Российского государства в 1769 и 1770 году. СПб., 1770. 189 с.

Смирнов А.П. Волжские булгары. (Тр. ГИМ. Вып. XIX). М., 1951. 275 с.

Смирнов А.П. Среднеазиатские элементы в архитектуре и строительном деле волжских болгар // Средневековые памятники Поволжья / Отв. ред. Г.А. Федоров-Давыдов. М.: Наука, 1976. С. 3–6.

Старостин П.Н. Раннее поселение на правом берегу Малого Иерусалимского оврага в Болгарах // Археология Волжской Булгарии: проблемы, поиски, решения / Отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань: ИЯЛИ АН РТ, 1993. С. 53–63.

Фахрутдинов Р.Г. Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория. Казань: Татар. кн. изд-во, 1975. 219 с.

Халиков А.Х. Кирпичное здание на XVII раскопе // Новое в археологии Поволжья. (Археологическое изучение центра Билярского городища) / Отв. ред. А.Х. Халиков. Казань: ИЯЛИ КФАН СССР, 1979. С. 11–20.

Халиков А.Х. Ислам и урбанизм в Волжской Булгарии // Биляр – столица Волжской Булгарии / Отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань: ИЯЛИ КФАН СССР, 1991. С. 47–60.

Хвольсон Д.А. Известия о хазарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя X века. СПб., 1869. 169 с.

Хлебникова Т.А. История археологического изучения Болгарского городища. Стратиграфия. Топография // Город Болгар. Очерки истории и культуры / Отв. ред. Г.А. Федоров-Давыдов. М.: Наука, 1987. С. 32–88.

Худуд ал-‘алем. Рукопись Туманского. С введением и указателем В. Бартольда. Л.: Изд-во АН СССР, 1930. 126 с.

Хузин Ф.Ш. Рядовые жилища, хозяйственные постройки и ямы цитадели // Новое в археологии Поволжья. (Археологическое изучение центра Билярского городища) / Отв. ред. А.Х. Халиков. Казань: ИЯЛИ КФАН СССР, 1979. С. 62–99.

Хузин Ф.Ш. Великий город на Черемшане. Стратиграфия, хронология. Проблемы Биляра-Булгара. Казань: ИЯЛИ АН РТ, 1995. 223 с.

Хузин Ф.Ш. Булгарский город в X – начале XIII вв. Казань: Изд-во «Мастер-Лайн», 2001. 480 с.

Хузин Ф.Ш. Ранние булгары и Волжская Булгария. (VIII – начало XIII вв.). Казань, 206. 583 с.

Шарифуллин Р.Ф. Иранские параллели в архитектуре Волжской Булгарии домонгольского периода (по материалам Билярского городища) // Этнокультурные связи населения Урала и Поволжья с Сибирью, Средней Азией и Казахстаном в эпоху железа. Препринты док. и сообщ. Уфа: ИИЯЛ БФАН СССР, 1976. С. 50–51.

Шарифуллин Р.Ф. Исследования IV Билярского могильника в 1979 году // Археологические памятники Нижнего Прикамья / Отв. ред. А.Х. Халиков. Казань, 1984. С. 65–82.

Якубовский А.Ю. К вопросу об исторической топографии Итиля и Болгар в IX и X веках // Советская археология. 1948. Т. X. С. 255–270.

Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского Средневековья. Домонгольский период. М.: Изд-во МГУ, 1956. 207 с.

Янина С.А. Новые данные о монетном чекане Волжской Болгарии X в. // Материалы и исследования по археологии СССР. № 111. (Тр. Куйбышев. археол. эксп. Т. IV) / Отв. ред. А.П. Смирнов. М.: Изд-во АН СССР, 1962. С. 179–204.

Мәрҗани Ш. Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар (Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр) / Китапны тәрҗемә итүче һәм төзүче Ә.Н. Хәйруллин. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 415 б.

Хәйри Ә. Әхмәд ибне Фадланның 921–922 елларда Болгар дәүләтенә килгәндә язган сәяхәтнамәсе. Казан: Сүз, 2013. 536 б.

Khalikov A., Sharifullin R. On the Development of Architecture in Premongolian Volga-Bulgaria // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest. 1977. № 29 (1–2). P. 199–202.

Хуҗин Фаяз Шәрип улы,
тарих фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясе мөхбир әгъзасы, ТР ФА А.Х. Халиков исемендәге Археология институты баш гыйльми хезмәткәре